

PHILIPP THER

JINÝ KONEC DĚJIN:
ESEJE O VELKÉ
TRANSFORMACI
PO ROCE 1989

KAROLINUM

POLITEIA

Jiný konec dějin

Eseje o velké transformaci po roce 1989

Philipp Ther

Z německého originálu *Das andere Ende der Geschichte: Über die Große Transformation* vydaného v nakladatelství Suhrkamp v roce 2019 přeložila včetně autorových aktualizací Zuzana Schwarzová za odborné spolupráce Oty Konráda.

Tato monografie vznikla v rámci systému podpory fakultních monografií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Vydání monografie podpořil také Institut mezinárodních studií FSV UK.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2022

Edici Politeia řídí Milan Znoj a Matěj Spurný
Redakce Alena Jirsová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První české vydání

Text © Philipp Ther, 2022
Translation © Zuzana Schwarzová, 2022
Cover photography © University of Vienna, 2022

ISBN 978-80-246-5402-7
ISBN 978-80-246-5424-9 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

7	PŘEDMLUVA Velká transformace po roce 1989
28	KAPITOLA PRVNÍ Od neoliberalismu k antiliberálnímu. Stará a neustále nová aktuálnost Karla Polanyiho
60	KAPITOLA DRUHÁ Vychýlení ze sociální a politické rovnováhy. USA po studené válce
88	KAPITOLA TŘETÍ Cena za jednotu. Německá terapie šokem v mezinárodním srovnání
107	KAPITOLA ČTVRTÁ La Crisi. Propad Itálie jako memento Evropy
139	KAPITOLA PÁTÁ Západ, Turecko a Rusko. Dějiny odcizení
171	KAPITOLA ŠESTÁ Polanyiho kyvadlo se vychyluje doprava
193	KAPITOLA SEDMÁ Pandemie covidu-19 jako soutěž mezi systémy
228	ŠPATNÝ KONEC Ruská válka proti Ukrajině
237	PODĚKOVÁNÍ

PŘEDMLUVA

VELKÁ TRANSFORMACE

PO ROCE 1989

V roce 1989 se zdálo, že Západ je jediným vítězem dějin. Triumfální dojem byl obzvlášť silný v USA. Žádný text to nevyjádřil tak dobře jako slavný esej Francise Fukuyamy o *Konci dějin*. V létě roku 1989, tedy ještě před pádem Berlínské zdi a dávno před rozpadem Sovětského svazu, v něm předpověděl trvalou hegemonii liberální demokracie a zcela volného tržního hospodářství.¹

Název této knihy se vztahuje k jiným koncům dějin. Ruským útokem na Ukrajinu je období transformace, jak se o něm uvažovalo od roku 1989, definitivně u konce. Nový pořádek po konci státního socialismu spočíval v tom, že se státy a společnosti, i ty, které vzešly ze Sovětského svazu po jeho rozpadu

1 Srov. Francis Fukuyama: *The End of History?*, *The National Interest* 16 (Summer 1989), s. 3–18. V knize z roku 1992 s identickým názvem už byl Fukuyama o něco skeptičtější. Jeho názory by se tedy neměly redukovat pouze na tento článek. Proměna od optimistického ke skeptickému pohledu na svět byla ještě výraznější u Samuela Huntingтона, resp. v jeho dvou soudobých knihách *Třetí vlna: Demokratická revoluce na konci 20. století* a *Střet civilizací*.

v roce 1991 a z bývalé Jugoslávie po čtyřleté válce, mohly svobodně rozvíjet v uznaných hranicích. Vyjádříme-li to tehdejším liberálním, ale současně neoliberálním myšlením, šlo o soutěž zdatnosti. Ruský diktátor Vladimir Putin chce tento princip nahradit právem silnějšího. Proto si Ukrajina zaslouží veškerou podporu Západu, Putinem zamýšlené multipolární uspořádání světa s jeho vlastní, euroasijskou mocenskou sférou by vedlo k maximálnímu světovému nepořádku.

Přesto by bylo nesprávné upírat veškeré zraky zdánlivě jednotného Západu jen a pouze na Rusko. Důležitý zlom přinesla už pandemie covidu-19 a oslabil politická dogmata období po roce 1989. Namísto „štíhlého státu“, který ustupuje z ekonomiky a stahuje se z mnoha dalších úkolů, náhle slavil návrat intervencionismus. Západní vlády i Česká republika posílaly své ekonomiky a společnosti na celé měsíce do „lockdownů“, aby zamezily šíření viru a masovému umírání, podpořily farmaceutické firmy miliardovými dotacemi na vývoj vakcín, které následně plošně rozdávaly v očkovacích kampaních. Přesto bude lidstvo muset s novým virem a jeho mutacemi trvale žít, do doby před rokem 2020 není cesty zpět.

Dvojnásobná rána způsobená největší válkou v Evropě od roku 1945 a pandemií covidu-19 dělá definitivní tečku za epochou, pro niž jsme my historici ještě nenašli jméno. Navrhují nazývat ji obdobím transformace, protože nemá smysl doplňovat pojem „postwar“, jímž Tony Judt označil dlouhý časový úsek mezi lety 1945 a 1989,² o další „post“. Podivný konstrukt by byla i „poststudená válka“, když se v Evropě i východní Asii mluví o nové studené válce.

Pojem transformace lze chápat dvojím způsobem. Po konci státního socialismu západní „tranzitologie“ v zásadě sledovala Fukuyamovy myšlenky, přestože jeho nazírání samozřejmě nesdíleli všichni sociální vědci. Ekonomové jako Jeffrey Sachs a David Lipton hovořili v roce 1990 s odkazem na Polsko, že bylo možné považovat za průkopníka reform, o „dvojí tranzici“. Zastávali přitom názor, že demokratizace a budování tržní ekonomiky jdou ruku v ruce. Od počátku

2 Tony Judt: *Postwar: A History of Europe Since 1945*, New York: Penguin, 2005, v češtině *Poválečná Evropa: Dějiny od roku 1945*, přeložil Dalibor Výborný, Praha: Slovart, 2007.

bylo jasné, že oba procesy vůči sobě stojí v napjatém vztahu, což inspirovalo početné zajímavé výzkumné projekty a publikace. Nejdůležitějším paradigmatem ve výzkumu o změně politického systému přesto byla „konsolidace“ demokracie, nikoli její oslabení či odstraňování, které jsme zažívali během ztraceného desetiletí následujícího po globální finanční krizi z let 2008/2009. Na ekonomické reformy a privatizaci se v devadesátých letech nazíralo spíše kriticky, například David Stark zavedl obsáhlejší pojem transformace.³ Navzdory kritice jednotlivostí zůstalo při tom, že se po roce 1989 zkoumala primárně jako proces řízený shora.⁴

Na transformaci však lze nahlížet i z jiného úhlu pohledu, jako na sociální proces, a položit si otázku, co dělá s lidmi a naopak. Pro tuto perspektivu se nabízí opus magnum historického sociologa Karla Polanyiho, jemuž se tato kniha věnuje hned v první kapitole. Jen předešlu: *Velká transformace* je pro kritický pohled na transformaci, jak byla pojata po roce 1989, důležitá ze tří důvodů. Polanyi se zaměřuje na společenské zlomy, které dokážou (ale nemusejí) vyvolat ekonomické změny, na politické protireakce (což vyjadřuje jeho pojem „dvojí pohyb“) a jeho pohled se upírá sice k Anglii, ale je nakonec globální. Může nám to pomoci opustit územní rybník střední a východní Evropy, do nějž tranzitologie chytila samu sebe (výjimkami bylo jen srovnávání s Latinskou Amerikou, jemuž se věnuje první kapitola). „Oběti transformace“⁵ neexistovaly pouze v postkomunistické Evropě, kde se staly stereotypem, ale také na

3 Mezi jeho početnými publikacemi srov. David Stark: From System Identity to Organizational Diversity: Analyzing Social Change in Eastern Europe, *Contemporary Sociology* 21, č. 3 (květen 1992), s. 299–304.

4 Výjimku představovala sociální a kulturní antropologie. Srov. mimo jiné Michał Buchowski: *Rethinking Transformation. An Anthropological Perspective on Postsocialism*, Poznań: Humaniora 2001; Christopher Hann (ed.): *Postsocialism. Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia*, London: Routledge 2002; Elizabeth Dunn: *Privatizing Poland. Baby Food, Bug Business, and the Remaking of Labor*, Ithaca: Cornell University Press 2004; David Kideckel: *Getting by in Postsocialist Romania. Labor, the Body, and Working-Class Culture*, Bloomington: University of Indiana Press 2008; a nová zajímavá kniha v polštině Aleksandra Leyk – Joanna Wawrzyniak: *Cięcia. Mówiona historia transformacji*, Warszawa: Krytyka Polityczna 2021.

5 Srov. Jan Křen: *Čtvrt století střední Evropy. Visegrádské země v globálním příběhu let 1992–2017*, Praha: Karolinum 2019, s. 201.

Západě, v průmyslových oblastech Rust Belt neboli „rezavého pásu“, ve střední a severní Anglii a mnoha dalších regionech. Jen se jim tam tak neříkalo, většinou byly označovány za „oběti globalizace“. Oba procesy, postkomunistická transformace a globalizace, byly vzájemně úzce provázané a překlenuté společnou ideologií, neoliberalismem, jenž by Polanyi zřejmě nadále nazýval globálním „laissez faire kapitalismem“.

Již předem bych rád zdůraznil, že pojem neoliberalismus používám analyticky, nikoli polemicky. Zatímco ideovou rovinu v nedávné době výborně zpracoval Quinn Slobodian,⁶ výzkum sociálních dopadů shora zamýšlené ekonomické a sociální transformace ještě zdaleka natolik nepostoupil, a proto zde v jednotlivých kapitolách stojí v popředí. Dalším relevantním tématem jsou nezamýšlené důsledky reformu a základní otázka, zda hospodářská politika – což bylo jádro neoliberálního smru – dosáhla svých cílů.

Důležitý je také delší časový horizont, který Polanyi obsáhl. Globální hegemonie neoliberalismu (viz kapitola 1) nevznikla přes noc nebo pádem Berlínské zdi. Vychází z osmdesátých let a vlády Ronalda Reagana a Margaret Thatcherové, důležitou roli hrály i země na periferii světové ekonomiky jako Chile. Globalizace, jež se měla stát základem ekonomického rozvoje postkomunistických zemí a průběhu a sociálních dopadů reformu, byla ještě o něco starší a od sedmdesátých let se zrychlovala.

Mezi Polanyim a konceptem transformace po roce 1989 ovšem najdeme také společné rysy. V obou interpretacích se jedná o hluboký, zrychlený přelom, který zachvacuje současně politický systém, ekonomiku i společnost.⁷ Tuto krátkou pracovní definici lze v zásadě použít i pro jiná období po hlubokých historických cézurách, například na dobu po francouzské revoluci a po rozpadu kontinentálních impérií v Evropě v roce 1918. Vždy, když skončil starý režim, otevřel se prostor pro hlubokou transformaci. Transformace však mohou vytvářet i protichůdné

6 Srov. Quinn Slobodian: *Globalists. The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*, Cambridge: Harvard University Press 2018.

7 Definice vychází z: Claus Offe: Das Dilemma der Gleichzeitigkeit. Demokratisierung und Marktwirtschaft in Osteuropa, *Merkur* 4, č. 505 (1991), s. 279–292.

tendence, až ke kontrarevoluci, o niž od svého druhého volebního období usiluje bývalý agent KGB Vladimir Putin. Putinova válka na Ukrajině, předchozí intervence v blízkém zahraničí a represe uvnitř státu nejsou ničím jiným než opakem roku 1989.

Někteří revolucionáři roku 1989, z nich především Václav Havel, v následujících letech pozorovali zrychlování času. Fyzikálně to samozřejmě není možné, ale jde to subjektivně a jako nástroj politiky. Chceme-li zasadit období transformace do určitého rámce, pak covid-19 přinesl obrovské zpomalení. Mnozí vystresovaní kolegové na univerzitách pociťovali přerušení cestování zpočátku jako úlevu, ještě nemohli tušit, jak dlouho budou lockdowny a další omezení trvat. Časové období třiceti let samozřejmě neubíhalo lineárně, a proto v této knize opakovaně půjde o vnitřní zlomy, zejména o přechod k radikálnímu neoliberalismu kolem přelomu tisíciletí, jenž vyvolal i první populistickou protireakci, globální finanční krizi z let 2008/2009 a politický „annus horribilis“ 2016.

Centrální otázka této knihy zní, jak se to stalo, že Západ po vítězství ve studené válce přišel ve stále se zhušťujícím sledu krizí o svou vůdčí globální pozici a především o vnitřní mír. Nejde zde však o to, podtrhovat výrazem krize naléhavost či dramatickост problému, jako tomu bylo u nejrůznějších finančních krizí od poloviny osmdesátých let (jak již bylo řečeno, musíme se někdy vztáhnout k době před rokem 1989 a obecně bychom neměli přeceňovat jednotlivé letopočty), u takzvané uprchlické krize z let 2015/2016 nebo u tolik diskutované krize liberální demokracie. O krizích se začíná diskutovat ve chvíli, kdy politický systém narazí na hranice svých možností rozvoje, kdy už politika může jen reagovat na změny, místo toho, aby je aktivně utvářela. Tento pohled na krize se vyznačuje bezmocí a je jen zřídkakdy produktivní.

Heuristická hodnota krizí spočívá z pohledu historické vědy v tom, že odkrývají strukturální problémy a nedostatky, které se rozvíjely už delší dobu. Globální finanční krize odhalila systémové rozpory globalizovaného finančního kapitalismu. Tím se otevřela možnost kriticky zpochybnit do té doby hegemonní neoliberální řád.⁸ Překvapivá většina hlasujících pro

8 To bylo jedním z hlavních témat mých soudobých dějin Evropy, které se

brexit a Donalda Trumpa jasně ukázala deficity (neo)liberální demokracie. Pandemii covidu-19 lze interpretovat jako krizi globalizace, a zejména s ní spojených závislých vztahů, kromě toho ještě dále vyostřila napětí mezi světovými mocnostmi, sociálními vrstvami a generacemi.

Sociální a ekonomické propady zmírnily dříve tak zatracovaný intervencionistický stát, ale důvěrou v liberální demokracii to opět otrásl. Tím pokračuje znepokojivý trend, který začal „velkou“ transformací v osmdesátých letech. Vznik a globální šíření stále nových virů navíc vrhá světlo na bezohledné vykořisťování přírody. O všech těchto problémech víme, ale krizemi vykrystalizovaly a vyvstaly jasněji než ve zdánlivě „dobrých časech“.

Z pozice notoricky skeptického Středoevropana by bylo možné okamžitě doplnit: kdy vůbec vládly dobré časy? Obecně se tato pověst spojuje s devadesátými léty, protože zejména v USA opět posílil hospodářský růst, zatímco inflace a nezaměstnanost a nakonec i státní zadlužení klesaly. První postkomunistické země, vedené v tomto případě Polskem, se od roku 1992 odrážely od hlubokého dna po pádu plánovaného hospodářství, v Číně začal bezprecedentní hospodářský rozmach, kromě toho pokročil boj s chudobou v Asii a v Latinské Americe.

Hlavní teze této knihy se ale staví proti tehdejší euforické náladě. Již během údajně „zlatých devadesátých“ (která ovšem ani v Německu ani v Itálii příliš lesku nepřinesla) bylo směřování hospodářské politiky nastaveno špatně. Každopádně to platí, pokud se podíváme na ekonomiku v širším kontextu a položíme si otázku, které sociální skupiny z růstu profitovaly, jak byl udržitelný a jakou si vybral ekologickou daň.

zabývaly neoliberálními reformami a vyšly roku 2014. V němčině pod názvem *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa*, v češtině *Nový pořádek na starém kontinentě. Příběh neoliberální Evropy*, přeložila Zuzana Schwarzová, Praha: Libri 2016.

POLANYI VERSUS FUKUYAMA

Když jsem v roce 1989 coby mladý student a pozorný čtenář novin četl esej do té doby neznámého Francise Fukuyamy, nezaujaly mě ani tak jeho prognózy, jako polemika s „levičáky“. Fukuyama oslavoval vítězství konzervativců a postavil levicové intelektuály „v Cambridge, Massachusetts“ na roveň s posledními komunisty v Manague a Pchjongjangu.⁹ Podle neokonzervativního politologa zjevně skončil na smetišti dějin nejen komunismus, ale i západní sociální demokracie. Jeho esej představuje důležitý historický pramen, jelikož krátce nato získalo v USA pachuť nadávky nejen označení „levicový“, ale také pojem „liberální“.

Polanyiho jsem objevil později. Četl jsem ho v dobách svých studií někdy počátkem devadesátých let, dějiny industrializace Anglie během dlouhého 19. století mě ale blíže nezajímaly, což ovšem představuje hlavní část knihy. V roce 2016 se mi Polanyi dostal do rukou opět, tentokrát na cestě po USA s mou novou knihou, když jsem zase jednou zabrousil do legendárního antikvariátu a knihkupectví Strands v New Yorku. Na polici tam stál výtisk *Velké transformace*, jedno z mnoha vydání v kapesním formátu z šedesátých a sedmdesátých let (když na policích ve Strands najdete příliš mnoho nedotčených exemplářů jedné knihy, víte, že u čtenářů a kolegů neměla zrovna úspěch. Když naopak narazíte na ohmatanou, ba dokonce podtrhanou knihu, tušíte, že ji někdo podrobil zevrubnému studiu). Nebyl to zrovna převratný objev, protože v politologii, zejména pak ve výzkumné oblasti „modely kapitalismu“, Polanyi od počátku sklízí nadšené ohlasy. Četl jsem o něm v sociálněvědních knihách, ale mezi historiky není tento vědec původem z Rakouska-Uherska, zabývající se historickou sociologií, tolik rozšířen. *Velká transformace* představovala současně pokus o napsání globálních dějin dlouhého 19. století „avant la lettre“. Pojem „globální laissez faire kapitalismus“ je relevantní dodnes. Friedrich Hayek a další průkopníci neoliberalismu na Polanyiho přímo neodkazují, ale

demokratický socialismus, jenž prosazoval, byl jejich největším nepřítelem na domácí frontě studené války.

Intenzivní četba Polanyiho na cestě do Princetonu a Philadelphie ladila s průmyslovými rozvalinami lemujícími po obou stranách železniční trať Northeast Corridor. Kniha představuje britské zemědělství a venkovské obyvatelstvo jako oběti globální dělby práce v 19. století. Je to snad paralela s osudy amerického či severoanglického průmyslu osmdesátých let? Historické analogie jsou citlivá záležitost, jak jsem si o pár dní později povšiml na každoročním kongresu odborníků na východní Evropu. Čerstvě zvolený Donald Trump tam byl přirovnáván ke všem možným autoritářským vládcům a diktátorům dvacátých a třicátých let. Coby historikovi soudobých dějin mi vytanul na mysli spíše Silvio Berlusconi – k tomu více ve čtvrtém eseji. Itálie pod jeho vládou (Berlusconi byl nejdéle úřadujícím premiérem od roku 1945) nedobrovolně posloužila jako pokusný králík pravicově populistické a v mnohém ohledu neoliberální hospodářské a sociální politiky. Polanyi se historickým analogiím vyhýbal z dobrého důvodu, jako sociologa ho zajímaly spíše konstrukce abstraktních modelů a výroky přesahující konkrétní dobu.

Díky četbě jeho knihy jsem především pochopil to, proč dokonce i v dobách rostoucího blahobytu může posilovat sociální napětí a vybítet se v odvetných politických reakcích. Ať už pojem neoliberálního uznáváme či nikoli, není pochyb, že kapitalismus se po roce 1989 „osvobodil“ či „zbavil okovů“, jak to tehdy nazývali příznivci zcela volného trhu. Byl to naprostý opak „ukotveného“ či „vnořeného“ kapitalismu (embedded capitalism) požadovaného Polanyim.¹⁰ Dalším Polanyiho termínem, který v této knize bude hrát zásadní roli, je „dvojí pohyb“,¹¹ kterým měl na mysli politickou protireakci, již dokáže kvůli svým sociálním dopadům vyvolat globální kapitalismus utržený ze řetězu.

Většinu pro brexit v Anglii a vítězství Donalda Trumpa roku 2016 zde interpretuji jako protest proti neoliberálnímu

10 Karl Polanyi: *Velká transformace*, přeložil Jiří Svoboda, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2006, s. 71, pozn. překl.

11 Tamtéž, s. 212, pozn. překl.

a liberální demokracii. Také neúspěch italského referenda o ústavní reformě koncem téhož roku vycházel v konečném důsledku z rostoucí nedůvěry v jakékoli reformy shora, tvořené u pracovních stolů v centrálách politických stran v hlavním městě. Byl tedy rok 2016 pro západní demokracie „annus horribilis“, který lze položit do kontrastu s údajným „annus mirabilis“ 1989?

Představa „annus horribilis“ má tu nevýhodu, že jako jeho současníci nemůžeme vědět, zda neoliberalismus dospěl či kdy dospěje ke svému konci. Nosné základní kameny této ideologie, kterými jsou důvěra ve fungující trhy, racionální účastníci trhu a deregulace, liberalizace a přímé zahraniční investice, poškodila a připravila o legitimitu už globální finanční krize. K politickému propadu došlo až o osm let později, kdy už se zdálo, že většina západních států globální finanční krizi překonala. Historik je tedy konfrontován s klasickým analytickým problémem, že hospodářské, politické, sociální a kulturní změny probíhají jen zřídka souběžně a v souladu. K oněm málo výjimkám v novodobé historii patří transformace postkomunistických států a společností, v nichž se po konci státního socialismu skutečně změnilo téměř vše naráz. Rok 2016 nebyl v tomto srovnání tak zhuštěný historický moment, a přesto přinesl hluboký politický zlom. Brexit ani volební vítězství Donalda Trumpa ale nelze vysvětlit pouze politickou historií. Proto mě nepřesvědčuje neustále omílaná teze, že trumpismus vychází ze stále hlubší polarizace a dysfunkčnosti politického systému USA.¹² Hlubší příčiny porážky liberální americké demokracie je třeba hledat mimo hlavní město a v sociálních a ekonomických změnách probíhajících od osmdesátých let, které v mnoha regionech vytvořily podobné podmínky jako v raném postkomunistickém světě.

I sem bych rád vetknul osobní zážitek, jenž ovšem nemá sloužit jako pouhá anekdota (k otázce, jak historikové mohou uplatňovat „osobní sociologii“, později). V roce 1999, na desáté výročí roku 1989, mě starší kolega z Německa poprvé

12 Tezi zastávají mimo jiné Steven Levitsky – Daniel Ziblatt: *How Democracies Die*, New York: Crown 2018, v češtině *Jak umírá demokracie*, přeložil Jaroslav Veis, Olomouc: Prostor 2018.